za samoobrazovanje
Rilten
društvena pitanja
uciteljneznalica.org

Imenovati TO ratom – Centar za kulturnu dekontaminaciju

Radnici i stranputice socijalizma

DISKUSIJOM *Radnici i socijalizam, uloga radnika u urušavanju socijalizma; radnici i socijalistička država*, koja je održana 30. marta, završili smo seriju od pet diskusija na temu *Radnici i politička proizvodnja ratova na Balkanu* u okviru projekta *Imenovati TO ratom*. Na diskusije smo pozvali intelektualce, radnike i ratne veterane, odnosno radnike-veterane, da analiziralmo različite aspekte odnosa radnika i rata, i da podelimo šta smo iz tog odnosa naučili.

U svom uvodnom izlaganju na završnoj diskusiji, čiji prvi deo objavljujemo u ovom broju, profesor Đokica Jovanović nam prenosi svoj nauk iz stranputica realnog socijalizma, koji se po njegovom mišljenju „zatvorio u sebe, istisnuvši iz sebe vrednosti o kojima su maštali socijalisti mnogih generacija". Na centralni proces ovog istiskivanja je još 1971. godine alarmirao Milan Kangrga u tekstu koji smo citirali u najavi diskusije – isključenje radnika iz političkog odlučivanja i blickrig srednje klase u institucije države koja je sebe nazivala radničkom.

Projektni tim *Imenovati TO ratom*

Diskusija

Radnici i socijalizam, uloga radnika u urušavanju socijalizma; radnici i socijalistička država

CZKD – Paviljon Veljković, 30. mart 2013.

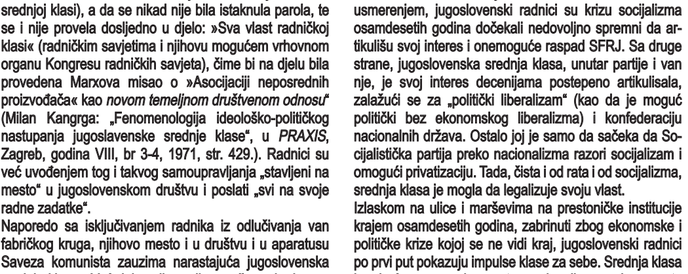

PROMENA vladajuće ideologije iz socijalističke u nacionalističku, pretvorila je radnike krajem osamdesetih godina prošlog veka u Srbe, a početkom devedesetih u ratnike za „srpski nacionalni interes".

Iako su radnički protesti i štrajkovi u Jugoslaviji u drugoj polovini osamdesetih pored zahteva za većim platama i boljim uslovima rada pokazivali i ozbiljnu zabrinutost radnika zbog političke krize i trasirali put ka njihovoj političkoj subjektivaciji, ipak su radnici krajem decenije prihvatili zov nacionalnih vođa – u Srbiji, to je bilo naređenje Slobodana Miloševića da se iz neizvesnosti uličnih protesta vrate u fabričke krugove „svi na svoje radne zadatke". Masovan i preteći, jugoslovenski radnički pokret druge polovine osamdesetih godina ostao je nedovoljno artikulisan i organizaciono slabašan da ponudi adekvatan odgovor nacionalističkoj retorici jugoslovenske srednje klase – profesionalnih političara i njihovih „republičkih" partijskih struktura.

Uvođenje radničkog samoupravljanja u fabrikama početkom pedesetih godina jeste predstavljalo značajan napredak u odnosu na sovjetski etatizam i kasnijih decenija stvorilo bogatu praksu ekonomske demokratije. „Međutim i sama prvobitna formulacija principa samoupravnosti (premda se društva Marxove parole) bila je polovična, čime je dobrim dijelom izgubila svoj i povijesni i empirijsko-praktički pravi smisao, prodornost i djelotvornost: počelo se i na tome zastalo sa »Tvornice radnicima« (što ostavlja prostor za različita značenja i izvrtanja, kao: a politička vlast i ekonomska moć birokraciji i tehnokraciji, a onda i srednjoj klasi), a da se nikad nije bila istaknula parola, te se i nije provela dosljedno u djelo: »Sva vlast radničkoj klasi« (radničkim savjetima i njihovu mogućem vrhovnom organu Kongresu radničkih savjeta), čime bi na djelu bila provedena Marxova misao o »Asocijaciji neposrednih proizvođača« kao *novom temeljnom društvenom odnosu*" (Milan Kangrga: „Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase", u *PRAXIS*, Zagreb, godina VIII, br 3-4, 1971, str. 429.). Radnici su već uvođenjem tog i takvog samoupravljanja „stavljeni na mesto" u jugoslovenskom društvu i poslati „svi na svoje radne zadatke".

Naporedo sa isključivanjem radnika iz odlučivanja van fabričkog kruga, njihovo mesto i u društvu i u aparatusu Saveza komunista zauzima narastajuća jugoslovenska srednja klasa. „Već dobar dio godina možemo iz dana u dan pred našim očima pratiti taj ubrzani proces rađanja, rasta, jačanja, situiranja, etabliranja, prodora i konsolidiranja srednje klase na svim područjima života, koja vrtoglavo (u našoj historijski specifičnoj i produženoj »prvobitnoj akumulaciji kapitala«) ekonomski jača, obogaćuje se, preuzima u svoje ruke vođenje poslova cjelokupnog društva, povlači za sobom u tom smjeru i ostale elemente i slojeve društva, korumpira ih i ideološki rastače i uvlači se tako u sve društvene pore, te politički, ekonomski, socijalno, kulturno, teorijski i filozofski, dakle duhovno i ideološki postaje sve dominantnija snaga našeg društva. Stoga i nije čudno što se ona infiltrirala i »dobro smjestila« i u sam Savez komunista (dakle u komunistički pokret uopće), zastupajući u njemu i provodeći u djelo ideje, što ih Marx naziva idejama tzv. »buržoaskog socijalizma«, što je naravno potpuno u skladu s njezinom vlastitom prirodom (jedna temeljitija analiza, posvećena tom problemu, mogla bi to jasno pokazati, ali ovdje je to nemoguće). Njezini pripadnici čine tako diverziju u samoj srži pokreta. Ona time nastoji čak i Savez komunista pretvoriti u svoju vlastitu masovnu partiju (što se iz godine u godinu i statistički, po brojčanom sastavu i socijalnom karakteru njezina članstva u Savezu komunista dade lako pokazati). Gotovo sva sredstva masovnih komunikacija preuzima ona postepeno u svoje ruke – na osnovi »samoupravnosti«, shvaćene po njezinoj vlastitoj mjeri – s monopolom kakav sebi ne može osigurati, izboriti, zamisliti ili čak ni sanjati nijedna građanska partija ni u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, gdje je – kao što je svima poznato – dominacija građanske klase i njezinih stranaka neosporna" (ibid, str. 430-431.).

Ostajući isključeni iz političkog odlučivanja, reprezentovani od strane nomenklature koja se smenjivala po „nacionalnom ključu" i samoorganizovani kroz kulturno-umetnička društva i slične institucije sa dominantnim nacionalnim usmerenjem, jugoslovenski radnici su krizu socijalizma osamdesetih godina dočekali nedovoljno spremni da artikulišu svoj interes i onemoguće raspad SFRJ. Sa druge strane, jugoslovenska srednja klasa, unutar partije i van nje, je svoj interes decenijama postepeno artikulisala, zalažući se za „politički liberalizam" (kao da je moguć politički bez ekonomskog liberalizma) i konfederaciju nacionalnih država. Ostalo joj je samo da sačeka da Socijalistička partija preko nacionalizma razori socijalizam i omogući privatizaciju. Tada, čista i od rata i od socijalizma, srednja klasa je mogla da legalizuje svoju vlast.

Izlaskom na ulice i marševima na prestonične institucije krajem osamdesetih godina, zabrinuti zbog ekonomske i političke krize kojoj se ne vidi kraj, jugoslovenski radnici po prvi put pokazuju impulse klase za sebe. Srednja klasa im obećava novu sigurnost u nacionalizmu – da se vrate na radna mesta i ne brinu o politici, kao i decenijama unazad. Par godina kasnije, mobilisani su u rat za odbranu nacionalnih interesa.

Uvodničari: filozof Salih Fočo, sociološkinja Nada Novaković i sociolog Đokica Jovanović

Prof. dr Đokica Jovanović

KAKO JE REKLAMA POBEDILA „SOCIJALISTIČKI" PORETAK

SVE više mi se čini da pad socijalizma nije izazvan toliko potrebom za slobodom i pluralizmom, koliko zavodljivošću šarenih izloga Zapada. Pitanje slobode i pluralizma je bilo ključno pitanje samo za manji deo inteligencije i za još manji deo društva. Za prosečnog čoveka Zapad je, prevashodno, bio mesto bogatijeg, lagodnijeg i luksuznijeg života no što je onaj „socijalistički". Evo jedne indikativne ilustracije. Sovjetski Savez je u tzv. kosmičkoj trci bio pobednik nad Sjedinjenim Američkim Državama, jer je prvi lansirao veštački satelit u orbitu oko zemaljske kugle. Bio je to „Sputnjik", koji je lansiran 1957. godine i bio je to jak udarac u vreme „hladnog rata" između ovih dveju najmoćnijih država na svetu, međusobno ideološki sukobljenih. Ispostavilo se da je odgovor Sjedinjenih Država, namenjen sovjetskoj javnosti, bio, ne u sferi strateškog kosmičkog nadmetanja, već u sferi svakodnevnog života. Godine 1959. u Moskvi je otvorena Američka nacionalna izložba. Izložbu su zajedno posetili Nikita Sergejevič Hruščov, partijski vođa i premijer Sovjetskog Saveza i Ričard Nikson, potpredsednik Sjedinjenih Država. „Povodom tog događaja sagrađena je kuća za koju je američka strana tvrdila da njenu kupovinu može da priušti svaki prosečni Amerikanac bez veće štednje i ulaganja. Bila je puna najrazličitijih aparata koji su predstavljali oličenje plodova američkog potrošačkog društva."[1] Izložbu je posetilo više od dva miliona ljudi. Mnogi su tada sa oduševljenjem prvi put probali Pepsi kolu. Pepsi kolu je probao i Nikita Hruščov, te ustvrdio kako je, ipak, neko osvežavajuće piće, koje se proizvodi u Moskvi, ukusnije. Kada su ga Amrikanci pitali kako se to piće zove Hruščov nije mogao „da se seti". Ali, glavni udarac je tek sledio. Obilazeći izložbu, Hruščov i Nikson su zastali kod modela američke kuhinje, kakvu u Sovjetskom Savezu obični građani nisu ni videli, a o kupovini nisu mogli ni misliti. Tu su započeli čuvenu tzv. „kuhinjsku debatu" (кухонные дебаты – kitchen debate) o tome koja zemlja ima bolju tehnologiju. Bilo je to, u stvari, nadmetanje u kome je Hruščov, pozivajući se na velike uspehe sovjetske nauke i privrede, pokušao da ublaži snažan propagandni udarac koji je Sovjetskom Savezu zadala jedna kuhinja-izložbeni eksponat. Hruščov, naravno, nije znao da su, nekoliko godina ranije, Frederik Pol i Sesil Kornblut u svom romanu *Reklamokratija*, jednom od najboljih naučno-fantastičnih romana, koji je objavljen 1953. godine pod naslovom *The Space Merchants*, u vreme žestokog „hladnog rata", upozorili kuda vodi sve neobuzdanija moć reklame. Zapadnom čitaocu se sugeriše da se lako može desiti da se sistem, u kome živi, u bliskoj budućnosti može samo formalno zvati demokratskim. Ljudi će više verovati veštačkoj slici sveta iz reklamâ nego sopstvenim sposobnostima za odlučivanje u svetu demokratije. Taj trend autori nazivaju reklamokratijom. Autori sugerišu zaključak da čovek-potrošač želi da bude obmanut. „Ja kažem: *‚Nađi* nekog ko želi da mu unište mozak i *upotrebi* ga.' Tako govore veliki ljudi, a ja sam veliki čovek."[2]

Sukob dvaju ideoloških poredaka bio je, u stvari, sukob dveju propagandi, kako je to odlično pokazala Suzan Bak-Mors u njenoj knjizi *Svet snova i katastrofa*. Pa su, tako, životi naše generacije određeni prelaznim (propagandno uređenim) periodima: Od socijalizma ka komunizmu i od socijalizma ka kapitalizmu. Nismo imali, niti imamo, privilegiju da iole značajniji komad života proživimo u relativno stabilnim prilikama. Nestabilnost, čekanje (očekivanje neprotivrečne budućnosti, kao nada), neizvesnost... to su konstante naših životnih pozicija. Ova dva prelazna perioda se razlikuju prema svojim supstancijalnim odrednicama.

Prvi period („od socijalizma ka komunizmu") je označen rastućom nadom u stalnu progresivnu promenu. To je period aktivne participacije u dolazeću budućnost koja je „u našim rukama". Komunizma još nema, ali njegova izvesnost se ne dovodi u pitanje. Herbert Markuze je čvrsto uveren: „Ne mogu predočiti ni najljepši kapitalistički sistem koji traje vječno."[3] Konačna (obećana) egzistencijalna konsekvenca (naša, verovatnije naših potomaka) je stanje prosperitetnog, beskonfliktnog poretka. Tom zavodljivošću, obećanjem eliminisanja kompeticije, državnosocijalistički poredak je pridobio stotine miliona pristalica. Taj period nazivam herojskim periodom rastuće nade.

Drugi period („od socijalizma ka kapitalizmu") je označen opadajućom nadom prema egzistencijalnim sadržajima koje nosi budućnost. Više se ne participira u budućnosti. Perspektive gasnu, a dolazeći kapitalizam ne obećava stanje konsolidovanog neprotivrečnog poretka, kao što je to obećavao ondašnji dolazeći komunizam. Kapitalizam počiva na kompeticiji, na stalnim unutardruštvenim sukobima koji su bremeniti neizvesnim (često rizičnim) ishodima. Participacija u budućnost je zamenjena strahom, zebnjom od budućnosti i, konačno, begom od budućnosti. Taj period nazivam postherojskim periodom opadajuće nade.

Naravno, oba perioda su konsekvence ideoloških konstrukata.

Prvi period je, u realnom smislu, započeo posle drugog svetskog rata i pobede monoideološkog i monopartijskog političkog i državnog poretka.

Nije daleko od istine ideja da je birokratski, državni socijalizam (eklatantno realizovan i kao boljševizam, realsocijalizam i kao stalinizam), u stvari, varijanta državnog kapitalizma. Tim pre što i ovde postoji vladajuća klasa. „Kolektivno-vlasnička klasa je vladajuća klasa zato što upravlja celokupnom proizvodnjom/ reprodukcijom društvenog života. Ona je klasa zato što je to upravljanje njen monopol, što istovremeno znači isključivanje radništva iz njega i suprotstavljanje ove dve grupe kao neprijateljske."[4]

Osnovno geslo samoupravne ideologije je bilo da radnici moraju da „ovladaju ostvarenim dohotkom i njegovom raspodelom". Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije je utvrđeno da se „zajemčuje svakom radniku u udruženom radu... da odlučuje o dohotku koji ostvari u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i da stiče lični dohodak" (Član 14.). Utvrđeno je, takođe, da „o celokupnom dohotku... radnici odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada u skladu sa svojim ustavnim pravima i odgovornostima prema drugim radnicima u udruženom radu i prema društvenoj zajednici u celini." (Član 17. Stav 1.)[5] Ovom formulacijom je omogućeno da vladajuća partija (kao jedina), preko državnog aparata (kojim upravlja), odlučuje o praktikovanju „odgovornosti... prema društvenoj zajednici u celini", bez participacije onih koji, po Ustavu, imaju neotuđivo pravo na to. Gde se slomio princip da „radnici odlučuju o celokupnom dohotku"? Nije se princip slomio, jer nije ni praktikovan u potpunosti. Jugoslovensko samoupravljanje nije predstavljalo samo-upravu u punom smislu. Tačnije, sistem nije bio postavljen na osnovama demokratskog socijalizma. Nije, jer nije ni uspostavljen „odozdo", kao realizacija samonastale potrebe. Bio je oktroisan „odozgo", kao ideološki odgovor Sovjetskom Savezu posle raziaza između Tita i Staljina (1948). Bez obzira na prigovore „radničkoj" državi zbog nesprovođenja u život vlastitog doktrinarnog principa, tačno je, sa druge strane, da radništvu nikako nije polazilo za rukom da se transformiše u istinskog, kvalifikovanog subjekta društvene promene. Kao klasa bez konkretno delatnog suvereniteta, radništvo je prepustilo (neću reći – delegiralo) svoj suverenitet realnoj upravljačkoj partijsko-birokratsko-tehnokratskoj klasi. Tako je počeo kraj real-socijalizma. Iako je samoupravljanje bilo projekt partijskog vrha, ne može se reći da u samoj ideji nije bilo i utopijske nade da se time uistinu čini pravi i značajan korak ka autentičnom socijalizmu. Milovan Đilas svedoči: „O predlogu da se u skupštini podnese zakonski predlog o radničkim savetima Tito... ništa nije znao dok ga Kardelj i ja nismo o tome obavestili... Prva reakcija bila mu je: naši radnici još nisu za to spremni. Međutim, Kardelj i ja smo bili ubeđeni da je to važan korak te smo insistirali, tako da je on počeo da popušta, i pažljivije sluša naša objašnjenja... Iznenada je zastao i uzviknuo: ‚Tvornice koje pripadaju radnicima – nešto što se nikada nije postiglo!'"[6]

Jugoslovensko „samoupravno" radništvo se, sa druge strane, nije mnogo promenilo u odnosu na „klasično", neoboljševičko[7]: bilo je okrenuto ka korporativističkoj državi od koje se očekivala „pravedna" redistribucija materijalnih dobara; organizovano u birokratizovanom sindikatu (partijskoj transmisiji) i u jedinoj partiji (koja je monopolizovala politički život), bilo je malo zainteresovano za šire društvene probleme (koje treba da rešavaju država i partija, jer „najbolje znaju kako treba") kao i za učešće u političkom životu. Jugoslovensko radništvo je, poput radništva u zapadnom svetu, bilo svedeno u okvire „zavisne participacije" (Alen Turen).

Ovde treba ukazati na par dimenzija doktrinarnog sistema (u svetlu formulacije o „zavisnoj participaciji") u Jugoslaviji koji se legitimisao samoupravljanjem:

-Samoupravljanje je doktrinarno predstavljeno kao sistem totalne participacije u odlučivanju (uglavnom zaposlenih – floskula „radni narod");

-Kompetencija (još manje kompeticija) nije određena kao obavezujući faktor u procesu odlučivanja;

-Nasuprot paroli o dominantnom položaju radničke klase, ona je suštinski bila isključena iz magistralnih tokova odlučivanja. Sa jedne strane zbog niskog nivoa njihove kompetentnosti, a sa druge, isključeni su i iz sfera u kojima bi njihovo učešće bilo plodotvorno.

-Upravo zato što je bila isključena iz glavnih tokova odlučivanja, „sveukupna lišenost je i odvajala radništvo od srednjih slojeva: pripadnici srednjih slojeva su, naime, raspolagali ili organizacijskim – političkim i ekonomskim – resursima, delegiranim od strane nomenklature, kao i u slučaju nižih rukovodilaca, ili kulturnim resursima... kada je reč o stručnjacima."[8]

Strateške odluke je donosio samo jedan politički subjekt – Savez komunista. Iako Savez komunista nije bio ideološki rigidan kao druge vladajuće komunističke partije, iako je promovisao određene oblike tržišne slobode, iako je proklamovao načelo društvenog vlasništva, ipak je monopolizovao odlučivanje o društvenom razvoju i upravljanje nad ostvarenom vrednošću. Prema rečima Vladimira Ilića, „jugoslovenski socijalizam bio je prinuda, ali je bio i prosvećivanje. Bio je ne samo industrijalizatorska despotija, nego i drastično povećanje društvene pokretljivosti, bio je sposobnost da se odgovori jednom duhu vremena. Titov socijalizam iz sedamdesetih ne treba poreditи sa američkim društvom koje je nastalo pod sasvim drugim okolnostima, poredite ga sa zemljama istog tipa, Salazarovom Portugalijom, Frankovom Španijom ili pukovničkom huntom u Grčkoj."[9] Još 1971. godine Božidar Jakšić je zapisao da „interes radničke klase nije postao osnovni interes socijalnog sistema, nego da je osnovni interes poretka u stvari interes birokratske strukture"[10]. Ako se to tada nije decidirano priznavalo, sada je potpuno belodano da je ondašnji socijalistički poredak bio, u stvari, birokratsko-etatistički poredak koji se obilato služio levom ideološkom frazom.

Samoupravljanje, sa druge strane, u izvornom značenju, podrazumeva i *samoodlučivanje*. Rečeno rečima Karla Marksa, podrazumeva slobodno i autonomno učestvovanje u odlučivanju o celokupnoj reprodukciji društvenog života. U ovoj tački (odlučivanje) se nalazio čvor u kome su se naizmence susretali, slagali i sukobili interesi države i delova društva. Katkad i države i celokupnog društva. Susret države (vladajuće partije) i društva (što bi vodilo pluralizaciji) je u Jugoslaviji permanentno odlagan. Država (tačnije, Savez komunista, a još tačnije, Centralni komitet) je sebi pripisala arbitrarno pravo „poslednje reči". „Iznuđena politička kolonizacija privrede i društva kasnije je bivala praćena apsolutizmom i voluntarizmom političke birokratije, sistema čiji je glavni pokretač bila partija, odnosno partijsko vođstvo."[11]

Ovakav poredak stvari je počivao na dugotrajnom iskustvu političke i ekonomske neslobode, kao i na snažno ukorenjenoj tradicionalnoj kulturi. Sloboda je imala vrednost kao kolektivna datost, a ne kao sloboda (za) pojedinca. Društveno iskustvo Srbije, Balkana uopšte, je iskustvo u kome modernitet nije imao značajno mesto. Onda kada je ovde sazrevala ideja o državnosti (kao samodržačkom držanju vlasti) Tomas Džeferson, predsednik SAD (1801-1809) i pisac *Deklaracije o nezavisnosti* (1776), piše o samoupravi kao nužnom uslovu demokratije, tj. uspostavljanju društvenosti. „Svaki čovek i svi ljudi na svetu imaju pravo na samoupravu."[12] Otuda i značenje samouprave (self-governance) kao: 1. politička nezavisnost, autonomija; 2. narodno predstavništvo ili vlada kao narodno predstavništvo, demokratija; 3. samokontrola.[13]

U socijalističkoj tržišnoj privredi, za razliku od državne planske privrede, pisao je svojevremeno Josip Županov, preduzetništvo je i moguće i nužno. U socijalističkoj privredi „funkcija poduzetničkog imputa neće biti dodijeljena kapitalu (tj. opredmećenom radu), već *živom radu*. Članovi radnog kolektiva ulažu svoj rad i kombiniraju ga sa sredstvima koja su općenarodna imovina; *ostvaruju određeni neto efekat (dohodak) za što snose riziko* (kurziv – moj)."[14] Međutim, jugoslovensko samoupravno preduzeće nikada nije bilo stvarno tržišno autonomno u odnosu na državu, tj. u odnosu na vladajuću (jedinu) političku partiju. Autonomne nisu bile ni druge ustanove, bez obzira na njihov „samoupravni" karakter. A dve, potencijalno značajne i autonomne, sistemom uspostavljene društvene asocijacije, Socijalistički savez radnog naroda i Savez sindikata su, realno, igrale ulogu transmisije partijskih odluka. Stvoren je pluralitet bez pluralnosti. „Iza fasade brojnih samoupravnih institucija i dirigovanog masovnog učešća građana, razvio se paralelni sistem *stvarnog odlučivanja* (‚skrivena država'), pred kojim je samoupravljanje bilo sve nemoćnije, a zakonom formalno utvrđeno odlučivanje, sve bezuticajnije... (to) rezultira u masovnim demotivacijama, apatijama i neodgovornostima, koje partijsku državu kasnije dovode u stanje akutne krize i raspadanje."[15] Tako je ideja samoupravljanja prešla put od nade u samoupravnu demokratiju do ideološko-propagandnog kiča. Upravo je monopol jedne ideologije i politike ugušio ideju (i mogućnost) samouprave. Samouprava je, po definiciji, moguća samo izvan monopola (političkog, kulturnog, privrednog) – ona isključuje monopol. Jednostavno: ili samouprava ili monopol.

Doktrinarni, okamenjeni „samoupravni socijalizam" se nije ni mogao praktikovati. Nije se mogao praktikovati, prvo, zbog toga što je legitimitet samom sebi davao iz ideologije („naučni socijalizam", „marksizam-lenjinizam", „samoupravni socijalizam"...), a nije svoj legitimitet potvrđivao demokratskom procedurom. Nije se mogao praktikovati, dalje, jer je „građen" u zemlji bez modernizacijskog iskustva: bez iskustva demokratije, bez radnika kao građanina svesnog sopstvenog interesa u poretku i sposobnog za toleranciju i solidarnost, bez razvijenog tržišta i razvijene privrede, bez kulture koja počiva na samorefleksiji... Takav socijalizam se zato zatvorio u sebe, istisnuvši iz sebe vrednosti o kojima su maštali socijalisti mnogih generacija.

Kraj u sledećem broju

1 Tijana Jovanović, *Prefabrikovane i montažne kuće – kuće za novi milenijum*. Dostupno na: http://www.buildmagazin.com/index2.aspx?fld=tekstovi&ime=bm0211.htm. Preuzeto 4. 1. 2011.

2 Frederik Pol – Siril M. Kornblut, *Reklamokratija*, Jugoslavija, Beograd, 1978, str. 96.

3 Herbert Marcuse, *Kraj utopije*, Stvarnost, Zagreb, 1972, str. 69.

4 Mladen Lazić, *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb, 1987, str. 40.

5 *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Savremena administracija, Beograd, 1974.

6 Milovan Djilas, *The Unperfect Society: Beyond the New Class*, Harcourt Brace & World, New York, 1969, str. 158, u: Dankan Bleki, Raspad Jugoslavije. Put u Pakao, Solidarnost, Beograd, 20 (2011), str. 18.

7 Slobodan Inić, *Teškoće socijalizma. Prilog teoriji revolucije ili jesu li revolucije od 1917. godine „prerano" uspjele kao činioc rasprskavanja istorijskog kontinuiteta?*, Prosveta, Beograd, 1985, str. 127.

8 Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 87.

9 *Veština zaokreta*, intervju sa Vladimirom Ilićem, Vreme, Beograd, 437 (1999).

10 Božidar Jakšić, *Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije*, Praxis, 3-4 (1971), u: Božidar Jakšić, *Vreme revolucije?*, Gradina, Niš, 1989, str. 282.

11 Milan Matić, *Država*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 271.

12 Thomas Jefferson, *Opinion on Residence Bill*, 1790; „Sposobnost za samoupravu u društvu nije urođena. Ona je rezultat navike koja se stiče dugim učenjem", Thomas Jefferson to Edward Everett, 1824; „Jednaka prava ljudi i sreća svakog pojedinca sada su priznata kao jedini legitimni objekti vlasti", *Thomas Jefferson to A. Coray*, 1823, Dostupno na: http://etext.virginia.edu/jefferson/quotations/jeff0600.htm. Preuzeto 10. 2. 2007.

13 Dostupno na: http://www.answers.com/topic/self-governance. Preuzeto 12. 9. 2009.

14 Josip Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*, Globus, Zagreb, 1985, str. 84.

15 Milan Matić, navedeno delo, str. 272.

Projekat finansiraju Evropska unija kroz Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava i Holandska Ambasada u Beogradu po programu Matra Embassy Programme.
Sadržaj ovog štampanog materijala je isključiva odgovornost CZKDa i ni pod kojim okolnostima se ne može smatrati da odražava stav Evropske unije.

Izdavač:
Učitelj neznalica i njegovi komiteti
Imenovati TO ratom
CZKD
Urednik:
Ivan Zlatić
Dizajn i prelom:
Matija Medenica